

(1988) (Словник фразеологічних синонімів), Phraseological Dictionary of the Ukrainian Language (1998) (Фразеологічний словник української мови).

The phraseological units from the works of O. Honchar are grouped according to the correlation to the syntactic construction. The groups are divided according to the structures: a phrase (*золотий дощ* – golden rain), a combination of words (*з вітерцем* – with a breeze), homogeneous parts of the sentence (*ходи й виходи* – entrances and exits), a part of the compound sentence (*як у воду дивитися* – as look into the water), a simple sentence (*в жилах тече голуба кров* – the blue blood flows in the veins). According to the syntactic function of nominative phraseologisms and depending on the part of speech they relate, we distinguish nominal, processual, adjective, adverbial, quantitative units.

The majority of phraseologisms, illustrated by the contexts from the works of O. Honchar, don't have stylish and stylistic characteristics. Some phrases have a stylistic mark *bookish*, temporal *outdated*, emotional-and-expressive *humorous*, *disparaging*. It proves that the artist improved the exemplary literary language first of all.

УДК УДК 811.161

Лілія Петренко

СЛОВО ОЛЕСЯ ГОНЧАРА В СЛОВНИКУ СИНОНІМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Авторка розглядає вплив мовотворчості Олесь Гончара на розвиток лексичної системи української мови, зокрема її синонімічних засобів, зафіксованих у Словнику синонімів. Аналізуючи ілюстративний матеріал із творчого доробку письменника в лексикографічній праці, дослідниця виокремила дві найбільш чисельні групи синонімів – дієслівних та прикметникових і зробила висновки, що зафіксована у словнику лексика – це переважно стилістично нейтральні одиниці загальноживаного словника української літературної мови.

Ключові слова: *словник синонімів, синоніми, загальноживана лексика, стилістично маркована лексика, дієслово, прикметник.*

The author examines the influence of Oles Honchar's linguistic work on the development of the lexical system of the Ukrainian language, in particular its synonyms, recorded in the synonyms dictionary. Analyzing

illustrations of the creative heritage of the writer in the lexicographical work researcher singled out two of the most numerous group of synonyms – verbal and adjectival and concluded that recorded in the dictionary lexicon – is mostly stylistically neutral units of the general vocabulary Ukrainian language.

Key words: *dictionary of synonyms, synonyms, commonly used vocabulary, stylistically marked vocabulary, verb, adjective.*

Творчість Олесь Гончара мала значний вплив на розвиток літературної норми української мови, що засвідчують словники різного типу: Словник української мови в 11-ти томах (1970 – 1980), Фразеологічний словник української мови (К., 1998), Словник синонімів української мови (К., 1999 – 2000) тощо.

Олесь Гончар, за словами С. Я. Єрмоленко, «творив українську літературну мову, не замулену цинічним жаргонним словом, не звульгаризовану і не спримітивізовану, а мову естетично довершену, гідну освіченої людини, її високих духовних потреб. Його тексти повноправно і повноцінно входять у національне надбання – загальномовний словник...» [Єрмоленко: 179].

Дослідниця творчості письменника Н. М. Сологуб у праці «Мовний світ Олесь Гончара» зазначає: «Свіжість, нетрафаретність використання мовних засобів у майстра слова поєднується завжди з глибиною проникнення у загальні потенції мови. Опробування нових словесних зв'язків у художньому тексті, підхоплене і підтримане узусом, робить їх нерідко здобутком загальної мови, а інколи об'єктом загальних словників» [Сологуб: 17].

Синонімічне багатство української мови розкриває, зокрема, ілюстративний матеріал Олесь Гончара в «Словнику синонімів української мови» (1999 – 2000). У ньому подано цитати з текстів письменника як ілюстрації до вживання різних частин мови, серед яких переважають дієслова та прикметники, що належать здебільшого до стилістично нейтральної, загальнозживаної лексики української мови. Розмовні одиниці мають ремарки: жартівливе, іронічне, пестливе, фамільярне. Поповнюють синонімічний фонд української мови і слова з позначкою «поетичне».

Серед дієслівних синонімів розрізняємо такі семантичні групи: дієслова на позначення руху, переміщення; фізичного, емоційного стану людини, її відчуття, бажання; ставлення, стосунку до об'єкта; позначення явищ природи; спрямування дії; розмови.

У дієслівному синонімічному ряду на позначення руху, переміщення **брести** (іти по воді і взагалі по чомусь рідкому, вологому, грузькому); **брьохати розм., брьохатися розм.; чвалати розм., чалапати розм., чалапкати розм., шелепати діал., шелепатися діал.** цитата з мовотворчості О. Гончара ілюструє опорне слово ряду – **брести**, яке належить до загальноновживаної лексики, напр.: *Вже море бійцям по пояс, а колючі дроти не кінчаються.. Не спиняючись, бредуть бійці, десть таки буде край цим укріпленням* (ССУМ I: 90). Розмовне слово *чалапкати*, яке в контексті має виразне експресивне забарвлення, проілюстровано прикладом із твору О. Гончара: *Хома тим часом, чалапкаючи в калюжах, добрався до крайнього воза* (ССУМ I: 91).

Синонімічний ряд **зупинятися** (переставати рухатися), **спинятися, ставати, припиняти, зостановлюватися розм.; затримуватися, припинятися, притримуватися; застопорювати, застопорюватися, стопоритися; гальмувати** формують переважно загальноновживані дієслова, три з яких зафіксовано у текстах письменника: *Нарешті Черниш досяг каменя, за яким вони спинялись кожного разу, щоб передихнути* (ССУМ I: 637); *Газик припиняє свій біг, з нього виходить людина* (ССУМ I: 637); *Граната гримнула під гусеницю, .. танк повернуся боком і застопорив* (ССУМ I: 637).

У синонімічному ряду на позначення 'грубого порушення загальноприйнятих норм моралі й поведінки' – **бешкетувати, безчинствувати, розбійничати; сваволити, свавільничати розм.** лексикографи використали цитату О. Гончара до емоційно забарвленого дієслова *безчинствувати*, пор.: *В приміських селах безчинствує отаман Гаркуша* (ССУМ I: 52), до розмовного слова *свавільничати* навели приклад прямої

мови персонажа твору, напр.: – *Я тобі, Григорію, раджу: не свавільничай. Від беззаконня пора відвикати* (ССУМ I: 52).

Відтінки значень дієслів із семантикою ‘стукаючи, робити удари по чому-небудь, об що-небудь’ у синонімічному ряду **бити по чому, гамселити підсил. розм., гатити, гепати, гилити, гріти, дубасити, кресати, молотити, мостити, прати, садити підсил. розм.; ударяти** [вдаряти]; **бацати** розкривають цитати із загальноновживаною і розмовною лексикою. Нейтральна й розмовна лексика зафіксована в контекстах з метонімічним слововживанням, напр.: *Десятки кулаків садять, б’ють у двері, закладені зовні, як прогоничем, товстим ломом* (ССУМ I: 53). Виразно емоційний відтінок має розмовне дієслово *гамселити*, пор.: *Він знову згадав за молоток і, відвернувшись, якимось аж люто почав гамселити по цвяхах* (ССУМ I: 53).

У синонімічному ряду **виховувати, вирощувати, плекати, ростити, формувати, виколисувати, виколихувати, ліпити розм., виліплювати розм., муштрувати фам., обтісувати розм., обшліфовувати розм., струнчити розм.** із загальним значенням ‘виробляти в когось певні риси характеру...’ звертаємо увагу на цитати з трьома загальноновживаними дієсловами, одне з яких *ростив* доповнене порівнянням: *І ось тепер він сидить з блокнотом та олівцем у руках і дивиться на свою роту, яку плекав, навчав, ростив, як мати своїх дітей* (ССУМ I: 229); – *Ох, не просте це діло – формувати людину* (ССУМ I: 229). Поповнює цей дієслівний ряд розмовне дієслово *струнчити*, яке надає висловлюванню виразного образного слововживання, напр.: *Свого Корнія вона струнчить весь час, щоб не заглядав у чарку* (ССУМ I: 229).

До синонімічного ряду слів із загальним значенням ‘викликати в когось бажання щось робити’, ‘привертати увагу’ **вабити, приваблювати, зваблювати, заваблювати рідше, надити, принаджувати, знаджувати, манити, приманювати, тягти, тягнути, притягати; притягувати, кликати, звати, поривати, спокушати, спокушувати рідше, помикати розм., коцюбити фам.** дібрано цитати з текстів О. Гончара, у яких для увиразнення загальноновживаного значення використано кілька синонімічних лексем: *Він*

[фронт] *зараз вабив її, притягував до себе з магнітною силою* (ССУМ I: 113).

Розгалужений синонімічний ряд на позначення психічного, емоційного стану людини **нахмуритися, похмуритися, насупитися, спохмурніти, похмурніти, посупитися, схмурніти рідше., насумритися [насурмитися] розм., потемніти підсил., насурмачитися підсил. розм., нахмаритися підсил. поет., похмарніти підсил. поет., похмаритися підсил. рідше; похмурнішати, потемнішати підсил.; надутися розм., набурмоситися розм., нагогошитися розм., найкачитися розм. рідше, напиндючитися розм., настовбурчитися розм., нажабитися зневажл., намурмоситися розм.** проілюстровано цитатами з чотирма загальноновживаними дієсловами: **Нахмурилась, задумався Порфир, і матері болісно тенькнуло в серці: «Щось таки накоїв!»** (ССУМ I: 948). В одній цитаті засвідчено функціонування двох синонімів, що передають емоції персонажа, напр.: *Старий враз насупився, похмарнів. – А в Японії, я чув, дітей тридцять тисяч калічками народилось* (ССУМ I: 948). Поповнює синонімічний ряд розмовне емоційно виразне дієслово **настовбурчитися: Настовбурчився весь, у погляді ненависть, кулачата стиснулись** (ССУМ I: 948).

Цитати з мовотворчості письменника засвідчують вживання дієслівних синонімів, що передають різні відтінки бажання, **захотіти, схотіти, забажати, побажати, забажнути, забажти, зохотитися розм., зволити перев. ірон., благоволити заст., ірон., призволити заст., забагати розм., захтіти діал.; зажадати, запрагнути рідко.** У словнику зафіксовано цитати, які засвідчують розрізнення загальноновживаного слова **побажати** та розмовного **забагати**, напр.: *Сторожко ступає по стежці Вутанька.. Чому Ганна **побажала** раптом піти її проводити?* (ССУМ I: 575); *Що тільки **забагне** вона, все добуде, хоч пташиного молока* (ССУМ I: 575).

Літературне вживання нейтральної лексики з творів митця подано до синонімічного ряду з опорним словом **опам'ятатися** (повернутися до стану душевної рівноваги, набути здатності спокійно думати, діяти тощо), **отямитися, стямитися, схаменутися, опритомніти, спам'ятатися,**

спом'янутися, прокинутися, опам'ятуватися, пробудитися *рідше*, **отверезіти рідше, протверезіти рідше, одуматися розм., оговтатися розм., відійти розм., розбудитися розм., розбуркатися розм., очуняти розм., очунятися розм., прочуняти розм., прочунятися розм., очуматися розм., прочуматися розм., прочнутися розм., очухатися фам., прочухатися фам., очутитися розм. рідко, очутіти розм. рідко, охаменутися діал.** Слова *прокинутися, протверезіти* виявляють характерну для них лексичну сполучуваність і контекстуальний відтінок значення, напр.: *Помітивши бійця, старий мовби прокинувся з глибокої задуми, що скувала його всього* (ССУМ II: 68); – *Ох, якби ж і послухав оце панич, що його прикажчик замишляє!.. – Ти, Насте, гляди, – якось одразу протверезів Савка. – Що чула, те забула! Ясно?* (ССУМ II: 68).

Лексико-семантична група дієслів на позначення явищ природи представлена синонімічним рядом **вирувати** (про воду, течію), **клекотати, клекотіти, крутити, крутитися, кипіти, нуртувати, нуртуватися, бурлити, шумувати, грати, стугоніти, бурувати рідше, бурунити рідше, бурунитися рідше, вурдитися рідше, яворитися рідше.** Вживання нейтрального слова *вирувати* і метафоричний вислів з рідковживаним дієсловом *яворитися*, ілюструє висловлювання: *Дунай! Дунай! Так ось який ти! .. Вирують темні глибини, явориться вода, як на підводному камінні...* (ССУМ I: 206).

У синонімічному ряду, який розкриває відтінки значення ‘падати, литися краплями’, **кранати, крапотіти підсил., капати, капотіти підсил., канути розм.; скрапувати, скапувати; накрапати, ляпати, ляпотіти підсил.; цяпати діал., цяпотіти підсил. діал.** проілюстровано вживання опорного загальноновживаного слова *кранати*: *Дощ напускався, крапотів, наче з ясного неба* (ССУМ I: 716), яке функціонує в ряду однорідних членів речення й увиразнюється порівнянням.

Загальноновживані слова *розповідати, повідомляти* ілюструють цитати О. Гончара у синонімічному ряду **розповідати** (передавати усно щось про кого-, що-небудь, передавати словами бачене, пережите тощо), **оповідати,**

розказувати, говорити, повідомляти, повідати, промовляти, викладати, докладати *розм.*, провадити *розм.*, переповідати *розм.*, приповідати *діал.*, уповідати *діал.*, уповідувати *діал.*, оповідувати *заст.*, проповідувати *заст.*, ясувати *заст.*, баяти *діал.*, повістувати *розм.*; хвалитися *розм.*; казати; подейкувати *розм.*, напр.: *Твердим, уже не плачучим голосом Варка стала **розповідати**, як сталося лихо* (ССУМ II: 557); *Кармазин спокійно **повідомляв** Сагаїді, що одержав оце трохи поповнення, молодих, необстріляних* (ССУМ II: 557).

Велику групу слів, що їх проілюстровано прикладами із творів Олесь Гончара, становлять прикметникові синоніми. Серед них розрізняємо такі лексико-семантичні групи: зовнішні ознаки предмета; зовнішність, фізичний стан людини; характер, сприйняття людини; враження, сприйняття навколишнього світу.

Цитати з творів О. Гончара демонструють вживання епітетів до іменників – назв явищ природи (*води, лісу, моря* тощо).

Синонімічний ряд на позначення фізичних характеристик предмета **прозорий, прозірчастий, прозірний, прозористий** *рідше*, **чистий, ярий, кришталевий, кристальний** *поет.*, **просвітчастий** *заст.*; **тонкий; ажурний; ясний** ілюструє образний вислів *ясна вода*, напр.: *Він.. пив **ясну** воду з зелених криниць при дорозі* (ССУМ II: 467).

У синонімічному ряду **сріблястий, срібlistий, срібний, сріберний** *поет.*, **срібляний** *фольк.*, **срібнастий** *рідше*; **перламутровий** зафіксовано лексичну сполучуваність прикметника-епітета *сріберний* з іменником *ліс*, що в контексті розширює, увиразнює синонімічний ряд *світлий, притихлий*, пор.: *Весь ліс – в неї, в крихкому, казково розкішному уборі. **Сріберний, світлий, притихлий*** (ССУМ II: 675).

Прикметникові синонімічні ряди на позначення фізичного стану людини проілюстровано прикладами із загальноновживаною і стилістично забарвленою лексикою.

У синонімічному ряду **кремезний, коренастий, жилавий, вузлуватий** *розм.*, **корчуватий** *розм.*; **огрядний, дебелий, опасистий; широкоплечий, плечистий; крижастий,**

огузкуватий *розм.*, окадкуватий *розм.*; присадкуватий, присадистий, оцупкуватий, окоренкуватий *розм.*, приземкуватий *розм.*, осадкуватий *розм.*, оклецькуватий *діал.*, гамаликуватий *діал.* зафіксовано цитати зі стилістично нейтральними означеннями: *Де проходив широкоплечий Мокеїч, там уже легко міг протиснутись і сухорлявий, жиливий Цимбал* (ССУМ I: 720). Мовотворчість О. Гончара демонструє вживання експресивних і розмовних одиниць, які в контексті функціонують як епітети, напр.: *Жінка.. випросталася на повний зріст: висока, огрядна, дебела* (ССУМ I: 720). До розмовного прикметника **корчуватий** подано приклад: *Оленчук ще довго сидів, схилившись на гирлигу, і в темряві ночі **корчувата** постать його непорушно темніла під навислим зоряним небозводом* (ССУМ I: 719).

Синонімічний ряд прикметників із значенням ‘нерівна, цупка на дотик поверхня’, зокрема згрубіла шкіра, різні частини тіла людини, **шорсткий, жорсткий, кострубатий, грубий, шкарубкий, зашкарублий, шерхлий, пришерхлий, пошерхлий, обшерхлий, шершавий, шерехатий, шерхкий** *розм.*, **шерсткий** *розм.*, **продублений** *діал.*, **дерзкий** *розм.*, **шаршавий** *діал.*, **рапатий** *діал.*, **рапавий** *діал.* формують переважно загальноновживані означення, які в контексті функціонують як епітети, напр.: *Не раз у хвилини скрути Порфірові лагідно лягала на голову **кострубата** дядькова рука* (ССУМ II: 916); *Яреськові.. рум'янець виступив на **обшерхлому**, блідому від хвилювання обличчі* (ССУМ II: 916).

Прикметникові синоніми на позначення психічного, емоційного стану людини, що характеризують, зокрема, людину, сповнену натхнення, душевного піднесення, формують експресивний ряд **натхненний, окрилений підсил.**, **розкрилений підсил. поет.**, **одушевлений заст.**, **вітхненний діал.**; **одухотворений; піднесений**. У словнику зафіксовано експресивне вживання як однорідних членів речення загальноновживаного слова *одухотворений* та поетичного *розкрилений*: *Ніщо так не красить людину, як натхнення, – подумала Ярослава, провівши Сергія поглядом. – Просто насолода дивитись на людину ось таку – **розкрилену, одухотворену**...* (ССУМ I: 945).

Синонімія О. Гончара у словнику представлена також на позначення рис характеру людини й ілюструє ряд **стійкий, міцний, твердий, непохитний, непорушний, незламний, несхибний, несхитний, невіддатливий, неподатливий, затятий, сталевий, упертий; твердокам'яний, стоїчний, ціпкий діал.** Прикметники *стійкий, міцний, невіддатливий* функціонують як елемент контекстуальних синонімічних рядів, у яких кожний із синонімів доповнює, увиразнює семантику загального слова-поняття, напр.: – *Чи кожен із вас правдивий, **стійкий**, принциповий?* (ССУМ II: 687); *Ось такою чіпкою та цупкою, **міцною** та **невіддатливою** видається.. Тоня Горпищенко* (ССУМ II: 687).

Прикметники з виразно негативною експресивною оцінкою утворюють синонімічний ряд **страшний, страхітливий, страхітний, погрозливий, погрозний рідше, грізний, моторошний, примарний, жахливий підсил., жахний підсил., жаский підсил. рідше, страшений підсил. розм., страшезний підсил. розм., страшнючий підсил. розм., кошмарний підсил. розм., маркітний діал., жасний підсил. діал.; лячний; страховидний розм.** У мовотворчості Олесея Гончара компоненти ряду *страшний, погрозливий* асоціюються насамперед з війною, пор.: *Ніщо сьогодні вже не загрожувало життю, **страшне** пекло бою відгуркотіло* (ССУМ II: 694); *Стало наче розвиднятися, і вже не було навкруги ні мряки, ні холоднечі, ні безпросвітної **погрозливої** тьми* (ССУМ II: 694).

Мир, перемога у прозі митця мають виразно позитивну конотацію, що засвідчено ілюстративним матеріалом до синонімічного ряду **надійний, безпечний**: – *Перемога, товариші! – ..Яким **безпечним, надійним, просторим** зробився одразу світ!* (ССУМ I: 887).

Словник синонімів української мови фіксує не лише узагальнені схеми синонімічних рядів, об'єднані спільним поняттям, а й специфіку індивідуального слововживання автора, що підтверджує думку про те, що слово розкриває своє повне значення в конкретному висловленні. Це конкретні приклади впливу мовотворчості Олесея Гончара на розвиток образних засобів української мови. Ілюстративний матеріал

із загальноповживаною лексикою, яка в контексті є елементом поняттєвих синонімічних рядів, засвідчує їх традицію вживання в літературній мові і формування нових відтінків значень у синонімічних лексичних номінаціях.

Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки мовної культури / С. Я. Єрмоленко. – К.: Інститут української мови НАН України, 2009. – 352 с.

Словник синонімів української мови. – Т. I – II / Ред. кол.: А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 1999 – 2000.

Сологуб Н. М. Мовний світ О. Гончара / Н. М. Сологуб. – К.: Наук. думка, 1991. – 140 с.

REFERENCES

Yermolenko, S. Ya. (2009). *Language and aesthetic signs of Ukrainian culture*. Kyiv: Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.)

Buriachok, A. A., Hnatiuk, H. M., Holovashchuk, S. I. and others (1999 – 2000). *The Dictionary of Synonyms of the Ukrainian Language*. (Vol. I – II). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)

Solohub, N. M. (1991). *Language world of O. Honchar*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)

Статтю отримано 15.03.2018

Liliia Petrenko

THE WORD OF OLES HONCHAR'S IN THE DICTIONARY OF SYNONYMS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article focuses on the influence of Oles Honchar's linguistic work on the development of the lexical system of the Ukrainian language, in particular its synonyms, recorded in the synonym dictionary. Illustrative material from creative writing of the writer in lexicographic work is analyzed. The two most numerous groups of synonyms – verb and adjective are considered. The material testifies that the vocabulary recorded in the vocabulary is mainly a stylistically neutral fund of the commonly used vocabulary of the Ukrainian language.

Creativity of Oles Honchar had a significant influence on the formation and codification of the Ukrainian literary norm, which certifies dictionaries of various types.

The synonymous wealth of the Ukrainian language reveals, in particular, the illustrative material of Oles Honchar in the Dictionary of Synonyms of the Ukrainian Language (1999 – 2000). In this work, quotes from the writer's writing to different parts of the language are given, among which the most numerous group is the verbs and adjectives belonging mainly to the stylistically neutral, commonly used vocabulary of the Ukrainian language. Conversational units have remarks: humorous, ironic, petty, familiar. The synonymous fund of the Ukrainian language and the words marked "poetic" are supplemented.

Verbal synonyms represent the following semantic groups: verbs to denote motion, movement; the physical, emotional state of man, his feelings, desires; attitude, relation to the object; definition of phenomena of nature; direction of action; conversations.

A large group of words, illustrated by examples from the works of Oles Honchar, make adjectives synonymous. Among them, we differentiate the following lexico-semantic groups: external features of the subject; appearance, physical condition of the person; character, perception of a person; impression, perception of the surrounding world.

The dictionary of synonyms of the Ukrainian language captures the significant influence of Oles Honchar's language skills on the development of figurative means of the Ukrainian language. Illustrative material with commonly used vocabulary, which in the context is an element of conceptual synonymic series, demonstrates their tradition of use in the literary language and the formation of new shades of values in synonymous series.